

Historical and Institutional Analysis of the Development of Qard-Al-Hasan System in Iran's Economy

Vahid Shaghaghi Shahri* (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Islamic Economics and Banking & Faculty of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: v.shaghaghi@khu.ac.ir

Fatemeh Asgari

M.A. Student, Economics (Islamic Finance) & Faculty of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: fatemehasgari20001014@gmail.com

Use your device to scan and read the article online

Citation Shaghaghi Shahri, V., Asgari, F. (2026). Historical and Institutional Analysis of the Development of Qard-Al-Hasan System in Iran's Economy. EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics). 26 (102): 149-193.

 [10.22034/iec.2026.2078706.2971](https://doi.org/10.22034/iec.2026.2078706.2971)

Received: 23 November 2025 , Accepted: 22 February 2026

Abstract

As one of the Islamic financial instruments, Qard-Al-Hasan plays an irreplaceable role in achieving social justice, reducing poverty, and strengthening the spirit of cooperation in society. Given the importance of this institution in the Iranian economy, this article aims to analyze the historical and institutional development of the Qard-Al-Hasan system and identify the challenges and solutions facing it, using combined methods of content analysis and survey. In the qualitative phase, using systematic content analysis, nearly 150 conceptual codes were extracted from the texts and categorized into five key areas (economic-financial, legal-supervisory, institutional-management, infrastructure-technology, and cultural-social). These codes were used as the basis for designing a questionnaire that was distributed among 384 experts and activists in this field.

The results of the study indicate that the most important challenges facing the Qard-Al-Hasan system are in the economic-financial (26.8%) and legal-supervisory (19.1%) areas, respectively. On the other hand, the proposed solutions show that the most effective measures to improve this system are focused on the legal-supervisory area (28.5%) in the first priority and the economic-financial area (22.3%) in the second priority. Accordingly, the formulation of transparent laws, the establishment of an independent supervisory institution, the provision of sustainable financial resources, and the provision of tax incentives have been identified as key solutions. These findings emphasize the necessity of a planned transition and the phased implementation of reforms to achieve an efficient and effective Qard-Al-Hasan system in the Iranian economy.

Keywords

Qard-Al-Hasan, Institutional Development, Islamic Economics, Interest-Free Banking, Social Justice

Extended Abstract

1. Introduction

Qard-Al-Hasan represents one of the most fundamental instruments of Islamic finance, rooted deeply in the ethical, social, and economic principles of Islam. It is designed to promote social justice, financial inclusion, poverty alleviation, and solidarity by providing interest-free loans to individuals and groups in need. In Iran, Qard-Al-Hasan has historically played a significant role both before and after the Islamic Revolution, operating through informal community-based funds and later through formal banking and financial institutions.

Despite its strong religious legitimacy and social acceptance, the Qard-Al-Hasan system in Iran faces multiple structural, institutional, legal, and operational challenges that have hindered its effectiveness and sustainability. These challenges include limited financial resources, weak institutional governance, regulatory ambiguities, lack of technological infrastructure, cultural constraints, and inefficiencies in fund allocation and monitoring. Consequently, the system has not been able to fully realize its potential as an effective mechanism for equitable financial development.

Given these limitations, there is a growing need for a comprehensive and systematic analysis of the challenges facing the Qard-Al-Hasan system in Iran, as well as the identification of practical and policy-oriented solutions for its development. This study aims to fill this gap by adopting a mixed-methods research approach to identify key obstacles and propose evidence-based strategies for the evolutionary transition toward an efficient and sustainable Qard-Al-Hasan system in Iran's economy.

Accordingly, the main research questions addressed in this study are:

1. What are the most important institutional, structural, and operational challenges hindering the development of an efficient Qard-Al-Hasan system in Iran?
2. What policy, legal, managerial, and technological reforms are necessary to facilitate the formation and expansion of a well-functioning Qard-Al-Hasan system?

2. Research Methodology

This study is applied in terms of purpose and employs a mixed-methods (qualitative–quantitative) research design. The research was conducted in two main phases.

Qualitative Phase: Content Analysis

In the qualitative phase, a systematic content analysis was conducted to identify the challenges and development strategies related to the Qard-Al-Hasan system in Iran. A wide range of sources—including academic articles, books, theses, legal documents, official reports, and expert interviews published in reputable media outlets—were reviewed. The unit of analysis was defined as sentences and meaningful phrases referring to challenges or solutions related to Qard-Al-Hasan.

Through careful coding and manual analysis, approximately 150 meaningful units were extracted. These units were subsequently categorized into five major dimensions:

1. Economic–Financial
2. Legal–Regulatory
3. Institutional–Managerial
4. Infrastructure–Technological
5. Cultural–Social

These categories served as the conceptual foundation for designing the questionnaire used in the quantitative phase.

Quantitative Phase: Survey Method

In the quantitative phase, a structured questionnaire was developed based on the extracted qualitative codes. Data were collected from three main groups within the target population:

1. Managers and experts of public and private banks involved in Qard-Al-Hasan lending
2. University professors and PhD students in economics, finance, and Islamic banking
3. Researchers and experts in Islamic finance

The sampling method was simple random sampling. Given the unlimited population size and lack of access to population variance, the sample size was calculated using Cochran's formula, resulting in a sample of 384 respondents, with a 95% confidence level ($\alpha = 0.05$).

Data were collected through both electronic and in-person questionnaires. The reliability of the questionnaire was assessed using Cronbach's alpha, which indicated excellent internal consistency. Convergent validity was confirmed using Average Variance Extracted (AVE), Composite Reliability (CR), and factor loadings. Additionally, Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) and Bartlett's Test of Sphericity confirmed the suitability of the data for ex-

ploratory factor analysis.

3. Research Findings

The qualitative content analysis revealed a comprehensive set of challenges and solutions affecting the development of the Qard-Al-Hasan system in Iran. These challenges are multidimensional and interrelated.

The quantitative findings confirmed the robustness of the research instrument. The KMO value (0.959) indicated excellent sampling adequacy, and Bartlett's test was statistically significant, demonstrating strong correlations among questionnaire items. Exploratory factor analysis showed that the extracted factors explained a substantial proportion of the total variance, validating the conceptual framework derived from the qualitative phase.

Demographic analysis of respondents showed a diverse and knowledgeable sample in terms of gender and educational background, enhancing the credibility of the findings.

The results indicate that:

- Economic–financial challenges, such as limited funding sources, low sustainability of resources, and inefficient allocation mechanisms, represent major barriers.
- Legal–regulatory challenges, including fragmented regulations and delayed implementation of supervisory frameworks, reduce institutional effectiveness.
- Institutional–managerial challenges, such as weak governance, lack of professional management, and insufficient performance monitoring, undermine operational efficiency.
- Technological and infrastructural limitations, including inadequate digital platforms and data systems, constrain transparency and scalability.
- Cultural–social factors, such as limited public awareness and trust, affect participation and long-term engagement.

The findings also highlight a set of policy and operational solutions, including regulatory reform, institutional consolidation, technological modernization, professional capacity building, and public awareness enhancement.

4. Conclusion

This study provides a comprehensive and multidimensional analysis of the Qard-Al-Hasan system in Iran by integrating theoretical foundations, historical evolution, institutional developments, and empirical evidence. Drawing on Islamic economic thought—particularly the perspectives of

prominent scholars such as Shahid Sadr, Shahid Motahari, and Shahid Beheshti—the research conceptualizes Qard-Al-Hasan not merely as a financial instrument, but as a structured socio-economic institution aimed at achieving social justice, poverty reduction, and economic balance. Empirical evidence from comparative experiences in the MENA region and Turkey further reinforces the argument that institutionalized Qard-Al-Hasan mechanisms can significantly enhance household income stability and economic resilience, especially during periods of economic shocks.

The findings of this research demonstrate that the challenges facing the Qard-Al-Hasan system in Iran are fundamentally structural and interdependent. Although economic and financial constraints—such as inflation and the lack of sustainable funding sources—are highly visible, the results clearly indicate that legal and regulatory deficiencies constitute the most influential bottleneck.

The evolutionary transition model developed in this study shows that legal-supervisory reforms account for the highest impact (31.1%), followed by economic-financial measures (24.3%), technological infrastructure (17.5%), institutional-managerial capacity (14.9%), and finally cultural-social interventions (12.2%). This hierarchy highlights a critical insight: while economic problems are the most apparent, their resolution is contingent upon prior legal and regulatory reform. Without transparent laws, independent supervision, and coherent national policy-making, financial and technological interventions remain ineffective or unsustainable.

In conclusion, the study emphasizes that the successful development of a desirable and efficient Qard-Al-Hasan system in Iran requires a phased, prioritized, and coordinated reform strategy. The transition should begin with comprehensive legal and supervisory reforms, followed by the stabilization of financial resources, modernization of technological infrastructure, strengthening of institutional governance, and sustained cultural and social capacity-building. Such an integrated approach aligns both with Islamic economic principles and with international best practices. If implemented systematically, the proposed evolutionary model can transform Qard-Al-Hasan into a powerful institutional pillar for financial inclusion, social justice, and balanced economic development within Iran's Islamic banking framework.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

تحلیل تاریخی و نهادی توسعه نظام قرض الحسنه در اقتصاد ایران

وحید شقاقی شهری* (نویسنده مسئول) ^{id}

استادیار، گروه اقتصاد و بانکداری اسلامی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
Email: v.shaghaghi@khu.ac.ir

فاطمه عسگری ^{id}

دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته علوم اقتصادی گرایش مالی اسلامی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
Email: fatemehasgari20001014@gmail.com

استناد شقاقی شهری، وحید؛ عسگری، فاطمه (۱۴۰۵). تحلیل تاریخی و نهادی توسعه نظام قرض الحسنه در اقتصاد ایران. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۶ (۱۰۲): ۱۹۳-۱۴۹

[10.22034/ieec.2026.2078706.2971](https://doi.org/10.22034/ieec.2026.2078706.2971)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۳

چکیده

قرض الحسنه به عنوان یکی از ابزارهای مالی اسلامی، نقش بی‌بدیلی در تحقق عدالت اجتماعی، کاهش فقر و تقویت روحیه تعاون در جامعه ایفا می‌کند. با توجه به اهمیت این نهاد در اقتصاد ایران، مقاله پیش رو با هدف تحلیل تاریخی و نهادی توسعه نظام قرض الحسنه و شناسایی چالش‌ها و راهکارهای پیش روی آن، با بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی تحلیل محتوا و پیمایش انجام شده است. در فاز کیفی و با استفاده از تحلیل محتوای نظام‌مند، نزدیک به ۱۵۰ کد مفهومی از متون استخراج و در قالب پنج حوزه کلیدی (اقتصادی-مالی، قانونی-نظارتی، نهادی-مدیریتی، زیرساخت-فناوری و فرهنگی-اجتماعی) دسته‌بندی شدند. این کدها مبنای طراحی پرسشنامه قرار گرفت که در بین ۳۸۴ نفر از خبرگان و فعالان این حوزه توزیع گردید. نتایج نشان می‌دهد مهم‌ترین چالش‌های پیش روی نظام قرض الحسنه به ترتیب اولویت در حوزه‌های اقتصادی-مالی (۳۲/۱ درصد) و قانونی-نظارتی (۲۲/۹ درصد) قرار دارند. از سوی دیگر راهکارهای پیشنهادی نشان می‌دهد مؤثرترین اقدامات برای بهبود این نظام، در اولویت اول معطوف به حوزه قانونی-نظارتی (۳۱/۱ درصد) و در اولویت دوم مربوط به حوزه اقتصادی-مالی (۲۴/۳ درصد) است. بر این اساس تدوین قوانین شفاف، ایجاد نهاد ناظر مستقل، تأمین منابع مالی پایدار و ارائه مشوق‌های مالیاتی به عنوان راهکارهای کلیدی شناسایی شده‌اند. این یافته‌ها بر ضرورت گذار برنامه‌ریزی‌شده و اجرای اصلاحات ساختاری و نهادی برای دستیابی به نظام قرض الحسنه کارآمد و اثرگذار در اقتصاد ایران تأکید می‌ورزد.

واژگان کلیدی

قرض الحسنه، توسعه نهادی، اقتصاد اسلامی، بانکداری بدون ربا، عدالت اجتماعی.

مقدمه

روش‌های مختلف تأمین سرمایه برای مدیریت اقتصادی در دین اسلام مورد بحث و کاوش قرار گرفته و شرایط آنها با قواعد فقهی، سنت، قرآن و اجماع محک خورده است. در این میان قرض الحسنه از جمله روش‌های تأمین مالی-اقتصادی است که دین مبین اسلام آن را پذیرفته و برای گسترش آن، توصیه‌های متعددی ارائه و حتی برای آن، ثواب اخروی در نظر گرفته است (یونسی، ۱۴۰۱، ص ۶۲). نکته قابل توجه این است که خداوند توصیه فراوانی به اعطای قرض الحسنه می‌کند و می‌فرماید این قرض، در اصل برای من، از طرف شما به بندگانم است. تحقق این مهم، مستلزم مراقبت کامل و در نظر گرفتن جوانب امر در تخصیص منابعی است که به صورت قرض الحسنه پس‌انداز نزد بانک‌ها جمع می‌گردد. پس بانک‌ها افزون بر اینکه وظیفه تجهیز و تخصیص قرض الحسنه را دارند و نقش واسطه را ایفا می‌کنند، وظیفه دارند این تسهیلات را به کسانی که واقعاً نیازمندند، اعطا کنند (آقاپور، ۱۴۰۰، ص ۵۶). همچنین از دید اجتماعی، با شکل‌گیری درست این نهاد، می‌توان انتظار داشت ضمن کاهش فاصله طبقاتی و بهبود وضع معیشت دهک‌های پایین درآمدی، سطح خدمات تأمین اجتماعی در جامعه افزایش یابد (توحیدی‌نیا و فولادگر، ۱۳۹۷، ص ۱۵۶).

در قانون بانکداری بدون ربا که در سال ۱۳۶۲ بانک‌ها موظف شدند منابع قرض الحسنه را برای تأمین وسایل کار، افزایش تولید ملی، رفع نیازهای ضروری اختصاص دهند، قانون، اولویت‌ها را مشخص نکرده و پرداخت تسهیلات قرض الحسنه به صورت سلیقه‌ای و رانتی انجام می‌شود (مقدم و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۳۶). در نتیجه در عرصه عمل اجرای این قانون با مشکلات گوناگون مواجه است. از این رو مقاله حاضر برای پاسخ به اهداف زیر تهیه شده است:

اهداف مقاله

(۱) آشنایی با تاریخچه نظام قرض الحسنه در ایران، قبل و بعد از پیروزی

انقلاب اسلامی؛

- ۲) سیر نهادی تشکیل و توسعه قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران؛
- ۳) شناخت مشکلات و چالش‌های کنونی و پیش روی توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران؛
- ۴) ارائه راهکارهای سیاستی برای برون‌رفت از مشکلات؛
- ۵) تبیین دیدگاه‌های نظری و دیدگاه قرآن و امامان معصوم (ع) درباره قرض‌الحسنه؛
- ۶) طراحی چارچوب مفهومی و مدل‌گذار تکاملی به سمت یک نظام کارآمد قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران.

در راستای اهداف فوق‌الذکر پرسش‌های مقاله به شرح زیر است:

- ۱) مهم‌ترین عوامل و موانع نهادی و ساختاری مؤثر برای تحقق نظام کارآمد قرض‌الحسنه در کشور چیست؟
- ۲) مهم‌ترین اصلاحات نهادی و ساختاری برای شکل‌گیری یک نظام کارآمد قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران چیست؟

برای پاسخ نیز از دو روش پژوهش بدین شرح بهره گرفته شده است:

- ۱) روش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای از تحولات تاریخی-نهادی نظام قرض‌الحسنه در ایران؛
- ۲) روش تحلیل محتوا و پرسشنامه‌ای برای احصای موانع و راهکارهای شکل‌گیری یک نظام کارآمد قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران.

۱. مروری بر پیشینه تحقیق

الف) مطالعات داخلی

به منظور مرور نظام‌مند پیشینه تحقیق، مهم‌ترین مطالعات داخلی مرتبط با موضوع در قالب جدول شماره (۱) دسته‌بندی و خلاصه شده‌اند.

جدول شماره (۱): مروری بر مطالعات داخلی با موضوع چالش‌ها، راهکارها و توسعه نظام
قرض الحسنه در اقتصاد ایران

ردیف	محققان	خلاصه نتایج تحقیقات
۱	صدر (۱۳۷۶) حبیبیان (۱۳۸۱) سهیلی (۱۳۸۷) محقق نیا (۱۳۸۸)	هزینه برودن قرض الحسنه برای بانک‌ها؛ شبه‌ریبوی بودن؛ عامل منفی در رشد؛ عدم اطلاعات کافی کارکنان از مبانی نظری بانکداری اسلامی؛ اعطای تسهیلات قرض الحسنه در حوزه‌های دیگر
۲	موسایی (۱۳۸۲) موسایی (۱۳۸۳) عرب مازار و کیقبادی (۱۳۸۵) محقق نیا (۱۳۸۸) اثنی عشری و بابایی (۱۳۸۸) توحیدی نیا (۱۳۹۱) فولادگر و توحیدی نیا (۱۳۹۶) مزینی (۱۴۰۰) فرهگ و همکاران (۱۴۰۰) مزینی (۱۴۰۰) فرهنگ و همکاران (۱۴۰۱) رحیمی پردنجانی (۱۴۰۲)	کاهش صندوق‌های قرض الحسنه به دلیل «شرایط تورمی» و سازوکار بد بانک‌ها، عدم نظارت بانک مرکزی؛ عدم اعتماد مردم؛ کاهش ارزش پول در گذر زمان؛ تنوع کم تسهیلات بانکی
۳	میرمعزی (۱۳۸۴) محقق نیا (۱۳۸۹)	اعطانشدن تسهیلات قرض الحسنه به نیازمندان واقعی
۴	هادوی نیا (۱۳۸۰) نقیبی (۱۳۸۱) حسنزاده و همکاران (۱۳۸۵) ابونوری و قاسمی (۱۳۸۶) جندقی میدی (۱۳۸۷) غفاری و وفایی (۱۳۸۷) حشمتی (۱۳۸۸) یزدانی (۱۳۹۰) ابراهیمی و باغستانی (۱۳۹۰) غفاری (۱۳۹۰) هادوی نیا و کمیجانی (۱۳۹۲) مطیعی (۱۳۹۳)	اعطای تسهیلات قرض الحسنه باعث کاهش فقر؛ افزایش درآمد سرانه؛ افزایش تولید؛ کاهش نابرابری؛ افزایش اشتغال تأمین نیازهای ضروری طبقات دهک پایین؛ توسعه اقتصادی؛ تأثیر بر مصرف و پس انداز؛ کاهش فشار تحریم؛ مدیریت ریسک؛ تأمین مالی پروژه‌های بزرگ

	مهرگان و خوش اخلاق (۱۳۹۵) هادوی‌نیا و عرب باقرانی (۱۳۹۵) حیدری و همکاران (۱۳۹۶) فروغ‌نژاد و خشنود (۱۳۹۶) ایزدخواستی (۱۳۹۷) فتحی و همکاران (۱۳۹۹) مکیان و الراجعی (۱۴۰۰) آقاپور (۱۴۰۱) یونسی (۱۴۰۱) ادراکی و همکاران (۱۴۰۱) آقاپور (۱۴۰۰)	
از علل کاهش قرض‌الحسنه قرعه‌کشی و بخت‌آزمایی	سهیلی (۱۳۸۷) حایری و اسلامی (۱۳۹۶)	۵
ثبات سیستم بانکی	جلیلی‌فرد و همکاران (۱۴۰۲)	۶

مأخذ: مقالات پژوهشگران ایرانی در حوزه توسعه قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران

ب) مطالعات خارجی (خلاصه‌ای از تجارب موفق کشورهای منتخب در زمینه محقق‌سازی قرض‌الحسنه)

۱) اندونزی: ابزاری برای توسعه اقتصادی خرد

این مطالعه میدانی نشان می‌دهد ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه توسط بانک‌های اسلامی اندونزی به بنگاه‌های خرد و کوچک، منجر به افزایش ۲۲ درصدی متوسط درآمد این کسب‌وکارها و ایجاد اشتغال پایدار در جوامع محلی شده است (Bilal Ahmed & Saeed Bukhari, 2021, p.45).

۲) بنگلادش: الگویی برای کاهش فقر

پژوهشگران با بررسی عملکرد یکی از بزرگ‌ترین بانک‌های اسلامی بنگلادش دریافتند که پرداخت قرض‌الحسنه به زنان سرپرست خانوار در مناطق روستایی نه تنها نرخ بازپرداخت بالایی (۹۸٪) داشته، بلکه به کاهش ۳۰ درصدی نرخ فقر مطلق در آن مناطق در یک بازه پنج‌ساله کمک شایانی کرده است (Md. Mohammad Omar Farooq & Bokhtiar Hasan, 2022, p.123).

۳) مالزی: تلفیق وقف و قرض الحسنه

محققان به بررسی یک مدل نوآورانه در مالزی می‌پردازند که در آن از منابع وقف نقدی برای اعطای قرض الحسنه به اقشار آسیب‌پذیر استفاده شده است. نتایج نشان از آن دارد این مدل در دوران پسا کرونا توانسته است برای بیش از ۵۰۰۰ خانوار، زمینه اشتغال‌زایی و راه‌اندازی کسب‌وکارهای خرد را فراهم کند (Zulkifli Ibrahim & et.al, 2008, p.15).

۴) سودان: قرض الحسنه و ثبات اجتماعی

پژوهشگران ثابت می‌کنند که گسترش قرض الحسنه در سودان به عنوان یک کشور با اقتصاد اسلامی، نقش کلیدی در کاهش نابرابری درآمدی و افزایش انسجام اجتماعی ایفا کرده است. این مکانیسم به عنوان یک ضربه‌گیر اجتماعی در دوران رکود اقتصادی عمل نموده است (Khalifa Abdelrahman Elzahi Saaid Ali & Mohamed Ali, 2020).

۵) پاکستان: پایداری وام‌های خرد

این مقاله به مطالعه یک مؤسسه مالی خیریه در پاکستان می‌پردازد که تنها بر مبنای قرض الحسنه فعالیت می‌کند. یافته‌ها حاکی از آن است که نرخ بازپرداخت وام‌ها نزدیک به ۹۷٪ است و این مدل توانسته است بیش از ۷۰٪ از وام‌گیرندگان را به خودکفایی اقتصادی پایدار برساند (Muhammad Hafas Furqani & Ayub, 2020, p.56).

۶) خاورمیانه و شمال آفریقا (MENA)

این مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد کشورهای منطقه منا که سازوکارهای قرض الحسنه را در شبکه ایمنی اجتماعی خود ادغام کرده‌اند، در دوران شوک‌های اقتصادی موفقیت بیشتری در حفظ سطح درآمد پایه خانوارهای آسیب‌پذیر داشته‌اند (Zamir Iqbal Abbas Mirakhor, 2022, p.210).

۷) ترکیه: تأثیر بر درآمد خانوارها

مطالعه میدانی درباره مؤسسه IKSAR در ترکیه نشان داد ارائه وام‌های قرض‌الحسنه به خانوارهای کم‌درآمد موجب افزایش ۳۵ درصدی در درآمد ماهانه آنها شده و نقش مهمی در افزایش تاب‌آوری اقتصادی این خانوارها ایفا کرده است (Salih Uluof, 2023, p.45).

۲. دیدگاه‌های نظری شکل‌گیری و توسعه نظام قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران

توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران از مسیر پیچیده‌ای گذر کرده که تحت تأثیر سه محور اصلی شکل گرفته است:

۱. مبانی نظری مبتنی بر آرای اندیشمندان اسلامی (صدر، مطهری، بهشتی، موسویان، توتونچیان)؛

۲. تحولات تاریخی از سنت‌های مردمی پیش از انقلاب تا تأسیس بانک‌های تخصصی؛

۳. تکامل نهادی از طریق تصویب قوانین و مقررات بانکی.

این بخش با تحلیل همزمان مبانی نظری، سیر تاریخی و تحولات نهادی، چارچوب جامعی برای درگیری نظام قرض‌الحسنه در ایران ارائه می‌دهد.
الف) دیدگاه نظری

۱) الگوی پیشنهادی شهید صدر: شهید صدر در آثار اقتصادی خود، به‌ویژه در کتاب اقتصادنا، الگویی اسلامی برای نظام اقتصادی و مالی ارائه می‌دهد که یکی از ارکان آن نظام قرض‌الحسنه است. وی در این چارچوب، قرض‌الحسنه را به عنوان ابزار اصلی در تحقق عدالت اجتماعی، کاهش فقر و ایجاد توازن در جامعه می‌بیند. همچنین بر این باور است نظام اقتصادی اسلام بر پایه عدالت و تعاون بنا شده و قرض‌الحسنه تجسم عملی این اصول است. در الگوی پیشنهادی شهید صدر برای نظام قرض‌الحسنه به این نکات اشاره می‌شود:

۱ - این الگو ابزار تحقق عدالت اجتماعی است و نقش مهمی در رفع نیازهای نیازمندان دارد.

۲ - کمک به همنوع باعث توازن در ثروت و رفاه اجتماعی می‌شود.

۳ - نقش دولت اسلامی و نهادهای عمومی در این زمینه پررنگ است.

۴ - تأسیس بانک‌های قرض‌الحسنه با نظارت دولت اسلامی می‌تواند ابزاری برای حمایت از اقشار ضعیف و کارآفرینان کوچک باشد. همچنین به این نکته اشاره داشته‌ام که تشویق و مشارکت مردم در این الگو مهم است که با فرهنگ‌سازی درست، آموزش و تبلیغ ایجاد می‌شود.

۲) الگوی پیشنهادی شهید مطهری: شهید مطهری نظام قرض‌الحسنه را نهادی اخلاقی، اجتماعی و دینی می‌داند که ریشه در تعالیم اسلامی و روح اخوت و تعاون اسلامی دارد. در الگوی پیشنهادی شهید مطهری برای نظام قرض‌الحسنه، به این نکات اشاره می‌شود: قرض‌الحسنه به مثابه واجب اخلاقی و اجتماعی است و صرفاً یک عمل مستحب فردی نیست، بلکه نقش اجتماعی بسیار مهمی دارد. این عمل ابزار حمایت از نیازمندان و بستری برای تحقق عدالت اجتماعی در جامعه است. مطهری تأکید دارد که اسلام در مرحله نخست، درون جامعه اسلامی را با روح تعاون، ایثار و احساس مسئولیت در قبال دیگران شکل می‌دهد و قرض‌الحسنه جلوه‌ای از این روح است. شهید مطهری به شدت با ربا مخالفت می‌ورزید و آن را ضد اخلاق و عدالت می‌دانست. به همین دلیل پیشنهاد نظام مالی اسلامی بر پایه قرض‌الحسنه، مشارکت و مضاربه می‌دهند تا نیازهای مالی مردم بدون توسل به ربا تأمین شود. در ادامه خاطر نشان می‌کنند که نهادسازی و سازمان‌دهی قرض‌الحسنه در سطح اجتماعی باید انجام شود.

۳) الگوی پیشنهادی شهید بهشتی: وی قرض‌الحسنه را یکی از ارکان مهم نظام اقتصادی اسلام می‌داند که باید به صورت سازمان‌یافته و نهادی در جامعه گسترش یابد. در الگوی پیشنهادی شهید بهشتی برای نظام قرض‌الحسنه، به این نکات اشاره می‌شود:

- ۱- قرض‌الحسنه به عنوان نهاد عدالت‌محور در اقتصاد اسلامی است و سبب رفع تبعیض اقتصادی می‌شود.
- ۲- از دیدگاه شهید بهشتی نظام اقتصاد اسلام بر اساس عدالت و تعاون استوار است و قرض‌الحسنه ابزاری برای توزیع فرصت‌ها و امکانات اقتصادی به شکل عادلانه است.
- ۳- دکتر بهشتی از بانک‌های ربوی انتقاد می‌کند و تأکید دارد که در نظام اقتصاد اسلام، بانک باید نقش خدمات‌رسانی بدون بهره داشته باشد.
- ۴- ایشان معتقد است قرض‌الحسنه نه تنها یک معامله اقتصادی بلکه یک رابطه اخلاقی و انسانی است که باید با صداقت و مسئولیت‌پذیری گسترش یابد.
- ۵- از نظر ایشان در جامعه‌ای که ارزش‌های دینی حاکم است، افراد باید در کنار دولت، از طریق صندوق‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه، در توسعه عدالت اقتصادی نقش داشته باشند. وی بر مشارکت مردم در تأسیس و اداره صندوق‌های قرض‌الحسنه تأکید دارد و آن را جزئی از اقتصاد تعاونی و مردمی اسلام می‌داند. از دید شهید بهشتی دولت اسلامی باید زمینه‌ساز باشد، اما مشارکت مردم و نهادهای مردمی اصل اساسی در این امر است.
- ۴) الگوی پیشنهادی دکتر توتونچیان: دکتر توتونچیان در آثار خود، به‌ویژه در کتاب معروف **اقتصاد پول و بانکداری اسلامی**، به تشریح جایگاه قرض‌الحسنه در بانکداری اسلامی پرداخته و الگویی کاربردی برای آن مطرح کرده است. در الگوی پیشنهادی ایشان برای نظام قرض‌الحسنه، به این نکات اشاره می‌شود:

قرض‌الحسنه نه تنها جایگزین قرض ربوی بلکه بخش مهمی از نظام تأمین مالی اسلامی برای نیازهای اولیه مصرفی و ضروری است. این نوع قرض بر اساس اصول همدلی اجتماعی، تعاون و عدالت طراحی شده است. وی پیشنهاد می‌دهد قرض‌الحسنه باید در ساختار بانکی رسمی کشور به

صورت نهادی تعریف شود نه به عنوان خدمات فرعی. وی از تشکیل بخش قرض الحسنه به عنوان یکی از ارکان اصلی بانک اسلامی دفاع می‌کند که:

- ۱- با منابع سپرده‌های بدون بهره (سپرده‌های قرض الحسنه جاری یا پس‌انداز) تأمین مالی می‌شود.

- ۲- در اعطای وام به نیازمندان واقعی بر اساس ضوابط شرعی و اجتماعی عمل می‌کند.

- ۳- کارمزد آن باید شفاف و صرفاً در حد هزینه‌های اداری باشد.

- ۴- بر خلاف برخی اقتصاددانان که قرض الحسنه را ابزار فرعی می‌دانند، ایشان آن را یکی از سه پایه اصلی نظام بانکداری اسلامی، در کنار مشارکت و مضاربه، معرفی می‌کند؛ البته برای اهداف خاص مصرفی و حمایتی نه سرمایه‌گذاری‌های بزرگ.

۵) الگوی پیشنهادی دکتر موسویان: در الگوی پیشنهادی دکتر موسویان برای نظام قرض الحسنه، به این نکات اشاره می‌شود: قرض الحسنه به عنوان یک نهاد مکمل و حمایتی است نه برای تأمین مالی پروژه‌های بزرگ یا سودآور، بلکه به عنوان ابزار حمایت از نیازهای مصرفی ضروری، بحران‌های مالی خانوار و تقویت معیشت قشر ضعیف معرفی می‌شود. به گفته وی نقش قرض الحسنه عدالت‌افزایی، فقرزدایی و برقراری امنیت اقتصادی فردی است. دکتر موسویان پیشنهاد می‌کند:

- ۱- قرض الحسنه باید در قالب نهادهای تخصصی مانند بانک قرض الحسنه و صندوق‌های قرض الحسنه مردمی با نظارت شرعی و مالی قوی اداره شود.

- ۲- بانک‌های قرض الحسنه باید به صورت غیردولتی، مردمی و غیرانتفاعی فعالیت کنند.

- ۳- سرمایه‌های آن از محل وقف، صدقات، خیرات و سپرده‌های بدون انتظار سود اداره شود.

۴ - هزینه‌هایشان صرفاً از محل کارمزد شفاف تأمین شود نه بهره یا شبه‌ربا.

از دغدغه‌های آن مرحوم موسویان جلوگیری از تبدیل قرض‌الحسنه به شکل پنهان ربا بود. او تأکید داشت اگر هزینه‌هایی همچون کارمزد از ماهیت خدمات واقعی فراتر رود، باعث حرام‌شدن این عقود می‌شود؛ لذا باید کارمزد محدود، شفاف، واقعی و با انتظار شرعی باشد. پیشنهاد سیاستی ایشان آن بود که طراحی صندوق‌های قرض‌الحسنه محلی و صنفی به عنوان مکمل شبه‌بانک انجام شود و مشارکت دولت در تقویت پشتوانه این نهادها، بدون دخالت در مدیریت آن صورت گیرد. مهم‌تر اینکه فرهنگ‌سازی گسترده برای احیای سنت قرض‌الحسنه در جامعه ایجاد شود.

۳. تحلیل تاریخی - نهادی از شکل‌گیری و توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران

الف) تحلیل تاریخی

نخستین صندوق قرض‌الحسنه در ایران در سال ۱۳۴۸ در درون مسجدی در یکی از خیابان‌های جنوب شهر تهران با نام صندوق ذخیره جاوید آغاز به کار کرد (بیگ‌محمدی، ۱۳۹۱). از آنجا که آن زمان زمینه‌های مساعد برای اقدامات وجود نداشت، مدت‌ها به طول انجامید تا نمونه‌های دیگری از آن صندوق به وجود آید؛ به طوری که تقریباً چهار سال بعد از آن بود که در سطحی گسترده‌تر با عنوان بانک بدون نزول تأسیس گردید (کميجانی و عسگری، ۱۳۷۰، ص ۴). مدت‌ها بعد، بر اساس این صندوق، صندوق‌های قرض‌الحسنه دیگری نیز در سایر شهرهای تهران به وجود آمد. تا قبل از انقلاب اسلامی، صندوق‌های قرض‌الحسنه به ۲۰۰ صندوق رسید و بعد از انقلاب تا سال ۱۳۶۵، این صندوق‌ها به بیش از ۲۵۰۰ صندوق رسید و روز به روز به آمار این صندوق‌ها افزوده شد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ با رویکرد اسلامی‌سازی ساختار اقتصادی کشور، صندوق‌های قرض‌الحسنه مورد حمایت بیشتری قرار گرفتند. با تصویب و اجرای

قانون عملیات بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۳، قرض الحسنه چه در جانب تجهیز منابع و چه در جانب تخصیص منابع به بانکها و سایر مؤسسات مالی دولتی راه یافت. برخی صندوقها تحت نظارت شدید دولتی با ادغام در بانکها قرار گرفتند یا برخی دیگر نیز با حفظ ماهیت مردمی، ولی در چارچوبهای قانونی جدید به کار خود ادامه دادند. در سالهای اولیه دهه ۶۰، سهم سپردههای قرض الحسنه جاری و پس انداز از کل سپردهها در نظام بانکی کشور بیش از ۵۵ درصد بوده است. در دهه ۸۰، تعداد زیادی صندوق قرض الحسنه با عناوین مختلف به صورت غیررسمی شکل گرفتند. بسیاری بدون مجوز بانک مرکزی فعالیت می کردند و بعضاً از مسیر قرض الحسنه منحرف و وارد فعالیت های سودمحور می شدند. در نتیجه بحران های مالی و ورشکستگی های متعدد، اعتماد عمومی دچار آسیب شد. این مسائل موجب شد بانک مرکزی از سال ۱۳۸۶ با تصویب دستورالعمل نظارت بر صندوق های قرض الحسنه اقدام به سامان دهی و صدور مجوز کند. در نیمه اول سال ۸۶، موضوع سپردهها و دوام قرض الحسنه و وقوع انحرافات در تخصیص منابع قرض الحسنه توسط بانکها مطرح شد. رئیس جمهور وقت آن زمان نیز با تأکید بر اهمیت تأسیس بانک قرض الحسنه و پاسخ گویی به نیازهای مردم در قالب قرض الحسنه، این اقدام را از جمله برنامه های دولت در آینده دانست. سرانجام شورای اقتصاد در نشست ۱۷ شهریور ۸۶ با کلیات تأسیس بانک قرض الحسنه با سرمایه اولیه ۲۲ هزار میلیارد ریال و با مشارکت بانک های خصوصی و دولتی صندوق مهر امام رضا (ع) موافقت کرد و سرانجام در تاریخ ۲۲ آذر ۸۶، بانک قرض الحسنه مهر ایران با سرمایه اولیه ۱۵ هزار میلیارد ریال و با مشارکت بانک های دولتی و خصوصی افتتاح شد. در ادامه بعد از تجمیع صندوق های قرض الحسنه رسالت استان کرمان، تهران، مازندران و شرکت تعاونی فرهنگیان چهارمحال بختیاری، در تاریخ ۲۶ خرداد ۸۹ موافقت بانک مرکزی با تأسیس بانک قرض الحسنه رسالت سهام عام با مالکیت اشخاص غیردولتی و به استناد قانون اجازه تأسیس بانک های غیردولتی مصوب تاریخ ۲۱

فروردین ۷۹ اخذ گردید. سرانجام پس از تصویب اساسنامه این بانک در شورای پول و اعتبار، در تاریخ ۲۶ مرداد ۹۱، بانک قرض‌الحسنه رسالت مجوز شروع فعالیت را از بانک مرکزی دریافت کرد (روحانی و قره‌باغ، ۱۳۹۳، ص ۱-۴۷).

جدول ۲: خلاصه تاریخی از روند شکل‌گیری صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران

سال ۱۳۴۸ شمسی (تأسیس اولین صندوق قرض‌الحسنه)
سال ۱۳۵۲ شمسی (توسعه صندوق‌های قرض‌الحسنه)
دهه ۸۰ شمسی (رشد غیررسمی و چالش‌ها)
سال ۱۳۸۶ به بعد (سامان‌دهی و نظارت)
سال ۸۶ (تأسیس نخستین بانک قرض‌الحسنه) بانک قرض‌الحسنه مهر ایران
سال ۸۹ (تأسیس دومین بانک قرض‌الحسنه)، بانک قرض‌الحسنه رسالت

ب) تحلیل نهادی از شکل‌گیری و توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران

تصویب نخستین قوانین نظام قرض‌الحسنه در ایران پیش از پیروزی انقلاب اسلامی:

به منظور توسعه تسهیلات مالی بدون بهره، دولت وقت قوانینی را برای حمایت و گسترش صندوق‌های قرض‌الحسنه تصویب کرد. نخستین اقدام در این راستا، صدور اجازه تأسیس مؤسسات قرض‌الحسنه توسط وزارت دارایی در تاریخ ۱۳۴۳/۲/۸ بود که با تصویب هیئت وزیران صورت گرفت. هدف از این قانون، ایجاد بستری برای نظارت دولت بر این مؤسسات و اعطای وام‌های بدون بهره به نیازمندان بود.

قوانین و مقررات نظام قرض‌الحسنه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی

در ابتدای انقلاب، تعداد صندوق‌های قرض‌الحسنه حدود ۲۰۰ مورد برآورد می‌شد؛ اما پس از آن، رشد فزاینده‌ای یافت؛ به نحوی که در سال ۱۳۵۹ به ۸۰۰ صندوق، در سال ۱۳۶۲ به ۱۴۰۰ صندوق، سال ۱۳۶۳ به ۱۶۵۰، سال ۱۳۶۵ به بیش از ۲۲۵۰ صندوق و در سال ۱۳۷۹ بیش از پنج هزار صندوق برآورد شد. در سال ۱۳۹۲ گزارش بازرسان صندوق‌های قرض‌الحسنه بانک مرکزی شمار آنها را بیش از هفت هزار عنوان کرده است.

تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا

در ۸ شهریور ۱۳۶۲ مجلس شورای اسلامی قانون عملیات بانکی بدون ربا را تصویب کرد و در ۱۰ شهریور همان سال به تأیید شورای نگهبان رسید. این قانون شامل ۲۷ ماده و ۴ تبصره است و بر حذف ربا از نظام بانکی تأکید دارد.

قانون تنظیم بازار غیرمتشکل پولی

در تاریخ ۳۰ دی ۱۳۸۳ مجلس شورای اسلامی قانون تنظیم بازار غیرمتشکل پولی را تصویب کرد. بر اساس این قانون، بانک مرکزی به عنوان تنها نهاد ناظر پولی موظف به نظارت و سامان‌دهی فعالیت‌های پولی غیررسمی، از جمله صندوق‌های قرض‌الحسنه شد.

توسعه قانونمند صندوق‌های قرض‌الحسنه

در ۲۶ فروردین ۱۴۰۳، هیئت عالی بانک مرکزی دستورالعمل تأسیس و فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه را تصویب کرد. این دستورالعمل به منظور توسعه قانونمند این صندوق‌ها و تسهیل فرایند اعطای تسهیلات خرد تدوین شده است.

۴. معرفی روش پژوهش و نتایج مقاله و تحلیل یافته‌ها

مقاله پیش رو از نظر هدف، کاربردی و از نظر نحوه گردآوری داده‌ها توصیفی-پیمایشی است که با بهره‌گیری از یک رویکرد ترکیبی (آمیخته) در دو فاز کیفی و کمی به اجرا درآمد. در فاز کیفی از روش تحلیل محتوا و در فاز کمی از روش پیمایش با ابزار پرسشنامه استفاده شده است.

الف) روش تحلیل محتوا

تحلیل محتوا روشی نظام‌مند برای شناسایی، دسته‌بندی و تفسیر معانی آشکار و پنهان در داده‌های متنی و اسنادی است. مراحل اجرا شامل (۱) تعیین هدف و سؤال تحقیق: هدف اصلی شناسایی چالش‌ها و راهکارهای توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران بر اساس اسناد، مقالات و

گزارش‌های معتبر است.

۲) انتخاب جامعه و نمونه منابع علمی، قانونی و آماری مرتبط: نمونه‌گیری بر اساس معیارهایی چون ارتباط موضوعی با قرض‌الحسنه و کیفیت علمی منبع انجام شده است.

۳) تعریف «جمله» و «عبارت» به عنوان واحد تحلیل: به این معنا که هر جمله یا عبارت حاوی اشاره به چالش یا راهکار قرض‌الحسنه، یک واحد کدگذاری محسوب شده است.

۴) تدوین مقوله‌ها در دو دسته کلی چالش‌ها و راهکارها - با زیرشاخه‌های اقتصادی، قانونی، نهادی، فرهنگی و فناورانه.

۵) کدگذاری داده‌ها به صورت دستی: متون استخراج‌شده از منابع مورد بررسی، بر اساس مقوله‌های از پیش تعیین‌شده به صورت دستی و با استفاده از جداول کدگذاری تحلیل شدند.

۶) تحلیل فراوانی، شدت و الگوها و ارائه نتایج در جداول و نمودارها. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا به شناسایی چالش‌ها و راهکارهای توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران پرداخته است. ابتدا تمامی مقالات، کتب، پایان‌نامه‌ها و نیز مصاحبه‌های منتشرشده از صاحب‌نظران بنام در خبرگزاری‌های معتبر شناسایی و بررسی شد. متن‌ها به دقت بررسی و واحدهای فکری آنها مشخص گردید. بررسی واحدهای فکری شناسایی شده از متون استخراج و به ترتیب نوشته شد. در مجموع ۱۵۰ طبقه مفهومی از تحلیل محتوا استخراج شد که به عنوان مبنای طراحی سؤالات پرسشنامه قرار گرفت.

ب) روش پرسشنامه

در این پژوهش، جهت گردآوری داده‌های مورد نیاز، از روش پرسشنامه به عنوان ابزار اصلی استفاده شد. در ضمن جامعه آماری این مقاله را سه گروه اصلی تشکیل دادند:

۱) مدیران و کارشناسان بانک‌های دولتی و خصوصی فعال در حوزه

تسهیلات قرض الحسنه؛

(۲) استادان و دانشجویان دکتری رشته‌های اقتصاد، مالی و بانکداری اسلامی؛

(۳) صاحب‌نظران و پژوهشگران فعال در حوزه مالی اسلامی. همچنین نمونه‌گیری به صورت تصادفی ساده بوده و حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران به صورت زیر خواهد بود:

$$n = \frac{\frac{z^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left[\frac{z^2 pq}{d^2} - 1 \right]}$$

نسبت داشتن ویژگی مورد نظر:

$$p=0/5$$

نسبت نداشتن ویژگی مورد نظر:

$$q=0/5$$

سطح احتمال خطا:

$$\alpha=0/05$$

$$\alpha/2=0/975-1$$

سطح زیرمنحنی نرمال استاندارد:

$$z_{1-\alpha/2}=z_{0/975}=1/96$$

حداکثر خطای تحقیق:

$$0/05$$

با توجه به نامحدود بودن جامعه آماری و دسترسی نداشتن به واریانس جامعه، حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران برای جامعه نامحدود محاسبه گردید. با در نظر گرفتن احتمال خطای ۰/۰۵ (سطح اطمینان ۹۵٪)، نسبت برآوردی $p=q=0.5$ و مقدار $z=1/96$ ، حجم نمونه تعداد ۳۸۴ نفر تعیین شد.

نحوه نمونه‌گیری به روش تصادفی ساده و از طریق توزیع پرسشنامه الکترونیکی و حضوری در بین افراد واجد شرایط در جامعه هدف انجام پذیرفت.

(ج) یافته‌های تحقیق

۱) یافته‌های تحلیل محتوا

پس از مطالعه منابع موجود در حوزه چالش‌ها همچنین راهکارهای توسعه نظام قرض‌الحسنه در ایران - همان‌گونه که ذکر شد - با بررسی تمامی متون نزدیک به ۱۵۰ واحد معنا شناسایی شدند. سپس این ۱۵۰ واحد معنا به طبقاتی تقسیم شدند که در جدول شماره (۳) قابل مشاهده است.

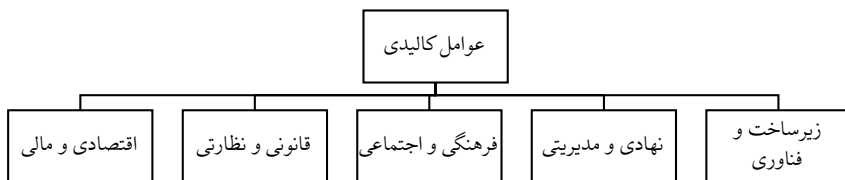
جدول ۳: چالش‌ها و راهکارهای توسعه نظام قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران در مطالعات موجود

فرآیند	راهکارها	فرآیند	چالش‌ها	حوزه
۴	۱. جذب کمک‌های مردمی و خیرین	۱۴	۱. کمبود سرمایه اولیه، وابستگی به سپرده‌های خرد، نبود تنوع منابع و فقدان صندوق پشتیبان ملی	اقتصاد و مالی
۳	۲. استفاده از منابع بانکی و بودجه دولتی			
۲	۳. راه‌اندازی صندوق‌های تخصصی قرض‌الحسنه			
۴	۱. ارائه وام‌های خرد با شرایط آسان	۷	۲. نبود مشوق‌های مالیاتی برای اهداکنندگان، مشوق ناکافی برای بانک‌ها و عدم تأمین یارانه عملیاتی در مناطق محروم	
۴	۲. خدمات مالی مکمل مثل بیمه و آموزش مالی			
۳	۱. وام به کارآفرینان خرد و زنان	۵	۳. ظرفیت محدود خیرین و واقفان به عنوان منابع مالی و فقدان چارچوب حقوقی برای استفاده از وقف و زکات	
۲	۲. تسهیلات بازپرداخت بلندمدت			
۴	۱. تخفیف مالیاتی و تشویق مالی	۴	۴. نوسانات درآمدی و کاهش بازپرداخت اقساط	
۴	۲. اعطای امتیازهای اجتماعی و معنوی			
۴	۱. استفاده از فناوری برای کاهش هزینه‌ها	۳	۵. اثرات نرخ تورم بر قدرت خرید وام‌گیرنده، کاهش ارزش واقعی تسهیلات و فشار بر منابع محدود	
۴	۲. ساده‌سازی فرایندهای دریافت و بازپرداخت			

فرآوانی	راهکارها	فرآوانی	چالش‌ها	حوزه	
۴	۱. ایجاد نهاد ناظر مستقل	۱۴	۱. نبود مقررات برای نهاد ناظر مستقل و الزام گزارش‌دهی و حسابرسی مستقل	قانونی و نظارتی	
۴	۲. برگزاری بازرسی‌های دوره‌ای				
۴	۳. الزام به گزارش‌دهی منظم				
۴	۱. تصویب قوانین جامع برای مؤسسات قرض‌الحسنه	۸	۲. فقدان چارچوب قانونی ویژه قرض‌الحسنه، اختلاف تفسیر فقهی و نیاز به بازنگری قوانین قدیمی		
۴	۲. تعیین چارچوب‌های حمایتی و نظارتی				
۴	۱. اصلاح فرایندهای ثبت و مجوزها	۵	۳. موانع اداری و پیچیدگی فرآیند ثبت و فعالیت مؤسسات		
۴	۱. انتشار گزارش‌های مالی به صورت عمومی	۴	۴. نبود سیاست‌گذاری ملی متمرکز و پراکندگی وظایف میان نهادها		
۴	۲. حسابرسی‌های مستقل				
۳	۱. فعالیت‌های فرهنگی و تبلیغی	۷	۱. نبود بودجه کافی برای آموزش و ظرفیت‌سازی کارکنان		فرهنگی و اجتماعی
۳	۲. الگوسازی و نمونه‌سازی				
۲	۱. برگزاری دوره‌های آموزشی مالی	۴	۲. عدم آگاهی عمومی نسبت به مزایای قرض‌الحسنه و نقش رسانه‌ها و کمپین‌های اجتماعی		
۲	۲. اطلاع‌رسانی رسانه‌ای درباره قرض‌الحسنه				
۵	۱. آموزش اخلاق مالی	۳	۳. نبود سازوکارهای محلی نظارت مردمی و نقش محدود ریش‌سفیدان و مراجع محلی		
۳	۲. پیگیری جدی بازپرداخت‌ها				
۲	۱. استفاده از مفاهیم دینی و فقهی	۳	۴. بی‌اعتمادی عمومی به بازپرداخت و نگرانی‌های اجتماعی درباره تخصیص عادلانه منابع		
۲	۲. ایجاد شبکه‌های اجتماعی حمایتی				

فرآیند	راهکارها	فرآیند	چالش‌ها	حوزه
۱۰	۱. ایجاد بانک اطلاعات و سیستم ثبت و تحلیل	۷	۱. تعامل محدود با شبکه بانکی ملی و همکاری ناکافی با NGOها	نهادی و مدیریتی
۳	۱. هماهنگی بین مؤسسات و بانک‌ها	۳	۲. نبود مکانیزم بازیافت مؤثر و نرخ پایین بازگشت اقساط	
۳	۲. ایجاد شبکه‌های همکاری			
۳	۱. آموزش مدیران و کارکنان	۲	۳. مدل‌های سازمانی نامناسب و ساختار حاکمیتی ضعیف	
۳	۲. بهبود ساختارهای سازمانی			
۴	۱. استفاده از سامانه‌های آنلاین	۳	۱. کمبود زیرساخت‌های بانکداری دیجیتال و پلتفرم‌های وام‌دهی	
۴	۲. نرم‌افزارهای مدیریت وام			
۳	۱. اپلیکیشن‌های موبایل و خدمات دیجیتال	۳	۲. نبود ابزارهای مالی اسلامی نوآور و طراحی نامناسب محصولات خرد و متوسط بنگاه	
۳	۱. گزارش‌گیری اتوماتیک و تحلیل داده‌ها			
۳	۲. حذف کاغذبازی و اتوماسیون	۳	۳. ضعف در جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و محدودیت دسترسی پژوهشگران	

مأخذ: کتب تخصصی، سخنان صاحب‌نظران این حوزه، مقالات داخلی و خارجی

نمودار ۱: تناظر و دسته‌بندی سؤالات پرسش‌نامه با عوامل کلیدی

۲) نتایج یافته‌های پرسشنامه

مشخصات پاسخ‌دهندگان در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان بر اساس جنسیت و سطح تحصیلات

متغیر	فراوانی	درصد فراوانی
جنسیت	زن	۱۴۷
	مرد	۲۳۷
	مجموع	۳۸۴
تحصیلات	دیپلم	۷۷
	کارشناسی	۱۳۸
	کارشناسی ارشد	۱۰۴
	دکتر	۶۵
	مجموع	۳۸۴

همان‌طور که نتایج جدول نشان می‌دهد، از بین ۳۸۴ نفر شرکت‌کننده در تحقیق ۲۳۷ نفر مرد و ۱۴۷ نفر زن بودند؛ همچنین ۷۷ نفر دارای تحصیلات دیپلم، ۱۳۸ نفر دارای تحصیلات کارشناسی، ۱۰۴ نفر دارای تحصیلات ارشد، ۶۵ نفر دارای تحصیلات دکتر بودند. اطلاعات پیش‌گفته نشان می‌دهد نمونه انتخابی سطح تحصیلات و سابقه نسبت مناسبی دارند.

۳) آمار استنباطی

آزمون KMO و بارتلت

مقادیر حاصل از این آزمون‌ها در جدول ارائه شده و مبنای پذیرش داده‌ها برای تحلیل عاملی اکتشافی قرار گرفت.

جدول ۵: آزمون KMO و بارتلت

آزمون کفایت نمونه‌گیری کایزر-میر-الکین	۰/۹۵۹
آزمون بارتلت	مجذور کا (خی دو) $\approx ۱۴۳۲۷/۸۵$
	درجه آزادی ۷۸۰
	سطح معناداری ۰/۰۰۰۱

نتایج جدول فوق نشان می‌دهد داده‌های مورد استفاده برای تحلیل

عاملی مناسب‌اند. همچنین بین پرسش‌ها ارتباط قوی وجود دارد. نتیجه آزمون بارتلت معنادار است. به عبارت دیگر همبستگی بین سوالات تصادفی نیست و می‌توان تحلیل عاملی را انجام داد.

درصد واریانس تبیین‌شده توسط عامل‌ها برای چالش‌ها
نتایج تحلیل عاملی چالش‌های پیش روی نظام قرض‌الحسنه در جدول ۶ خلاصه شده است.

جدول ۶: درصد واریانس تبیین‌شده توسط عامل‌ها برای چالش‌ها

عوامل	درصد واریانس	درصد واریانس تجمعی
عامل ۱ (اقتصادی - مالی)	٪۲۹/۱	٪۲۹/۱
عامل ۲ (قانونی - نظارتی)	٪۲۰/۸	٪۴۹/۹
عامل ۳ (فرهنگی - اجتماعی)	٪۱۶/۱	٪۶۶/۰
عامل ۴ (نهادی - مدیریتی)	٪۹/۷	٪۷۵/۷
عامل ۵ (زیرساخت - فناوری)	٪۷/۴	٪۸۳/۱

همان‌طور که مشاهده می‌شود، بیشترین درصد واریانس تبیین‌شده چالش‌ها توسط عامل‌ها به ترتیب عامل ۱ (۲۹/۱)، عامل ۲ (۲۰/۸)، عامل ۳ (۱۶/۱)، عامل ۴ (۹/۷) و عامل ۵ (۷/۴) درصدند. می‌توان نتیجه گرفت تمامی عوامل در عین استقلال، توانایی تبیین چالش‌ها را دارند. این نتایج به‌وضوح نشان می‌دهند مهم‌ترین حوزه‌های مشکل‌ساز در سیستم قرض‌الحسنه کشور به ترتیب مسائل اقتصادی-مالی (مانند تورم) و سپس مشکلات قانونی و نظارتی‌اند. این پنج عامل در مجموع ۸۳/۱٪ از تمام چالش‌ها و راهکارهای مطرح‌شده در پرسشنامه را پوشش می‌دهند و نشان می‌دهد مدل قدرت تبیین‌کنندگی بالایی دارد.

درصد واریانس تبیین‌شده توسط عامل‌ها برای راهکارها

نتایج تحلیل عاملی راهکارهای توسعه نظام قرض‌الحسنه در جدول ۷ ارائه شده است.

جدول ۷: درصد واریانس تبیین شده توسط عامل‌ها برای راهکارها

عوامل	درصد واریانس	درصد واریانس تجمعی
عامل ۱ (قانونی - نظارتی)	٪۴۴/۸	٪۴۴/۸
عامل ۲ (اقتصادی - مالی)	٪۱۷/۱	٪۶۱/۹
عامل ۳ (زیرساخت - فناوری)	٪۱۴/۴	٪۷۶/۳
عامل ۴ (نهادی - مدیریتی)	٪۱۰/۷	٪۸۷/۰
عامل ۵ (فرهنگی - اجتماعی)	٪۸/۶	٪۹۵/۶

همان گونه که مشاهده می‌شود، بیشترین درصد واریانس تبیین شده چالش‌ها توسط عامل‌ها به ترتیب عامل ۱ (۴۴/۸)، عامل ۲ (۱۷/۱)، عامل ۳ (۱۴/۴)، عامل ۴ (۱۰/۷) و عامل ۵ (۸/۶) درصدند. می‌توان نتیجه گرفت تمامی عوامل در عین استقلال، توانایی تبیین چالش‌ها را دارند. مهم‌ترین حوزه‌های راهکارها در اصلاحات نظام قرض‌الحسنه کشور به ترتیب مسائل قانونی و نظارتی و سپس مشکلات اقتصادی مالی‌اند. عدد ۹۵/۶٪ برای واریانس تجمعی به آن معناست که مدل پنج‌عاملی توانسته است تقریباً تمام (بالای ۹۰٪) اطلاعات و پیچیدگی‌های موجود در داده‌های راهکارها را خلاصه کند و توضیح دهد.

در این زمینه راهکارهای قانونی و نظارتی مهم‌ترین حوزه است که نشان می‌دهد جامعه بیشترین راهکار را در اصلاح قوانین و نظارت می‌بینند. پس از آن اقتصادی و مالی قرار دارد و نتیجه نشان می‌دهد دسته‌بندی راهکارها در این پنج حوزه کاملاً معنادار و درست بوده است.

آزمون نرمال بودن توزیع داده‌ها

نتایج به دست آمده از داده‌های مقاله نشان می‌دهد کلیه مقادیر کجی و کشیدگی در دامنه قابل قبول قرار دارند و بنابراین می‌توان داده‌های پژوهش را دارای توزیع نرمال دانست. این نتیجه‌گیری امکان استفاده از آزمون‌های پارامتریک را برای تحلیل‌های بعدی فراهم می‌کند. نتایج آزمون نرمال بودن

در جدول ۸ ارائه شده و طبق نتایج، همه متغیرهای ما از توزیع نرمال پیروی می‌کنند.

جدول ۸: نتایج آزمون نرمال بودن (کجی و کشیدگی)

متغیرها	کجی	انحراف استاندارد کجی	کشیدگی	انحراف استاندارد کشیدگی
حوزه اقتصادی- مالی (چالش)	- ۰/۸۲	۰/۱۲۴	۰/۹۵	۰/۲۴۷
حوزه قانونی- نظارتی (چالش)	- ۱/۱۲	۰/۱۲۴	۱/۳۲	۰/۲۴۷
حوزه فرهنگی- اجتماعی (چالش)	- ۰/۴۵	۰/۱۲۴	- ۰/۲۸	۰/۲۴۷
حوزه نهادی- مدیریتی (چالش)	- ۰/۹۳	۰/۱۲۴	۱/۰۵	۰/۲۴۷
حوزه زیرساخت- فناوری (چالش)	- ۰/۶۱	۰/۱۲۴	۰/۴۲	۰/۲۴۷
حوزه اقتصادی- مالی (راهکار)	- ۰/۷۴	۰/۱۲۴	۰/۸۲	۰/۲۴۷
حوزه قانونی- نظارتی (راهکار)	- ۱/۰۵	۰/۱۲۴	۱/۱۸	۰/۲۴۷
حوزه فرهنگی- اجتماعی (راهکار)	- ۰/۳۸	۰/۱۲۴	- ۰/۱۵	۰/۲۴۷
حوزه نهادی- مدیریتی (راهکار)	- ۰/۸۷	۰/۱۲۴	۰/۹۲	۰/۲۴۷
حوزه زیرساخت- فناوری (راهکار)	- ۰/۵۲	۰/۱۲۴	۰/۳۱	۰/۲۴۷

بررسی پایایی و روایی پرسشنامه

روایی همگرا نیز از طریق محاسبه شاخص‌های میانگین واریانس استخراج شده (AVE) و پایایی ترکیبی (CR) تأیید گردید که مقادیر آنها بالاتر از حداقل استاندارد (۰/۵ برای AVE و ۰/۷ برای CR) بود. ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه ۰/۹۴ و برای بخش‌های مختلف آن بین ۰/۸۷ تا ۰/۹۲ به دست آمد که نشان‌دهنده پایایی بسیار خوب ابزار پژوهش است. نتایج محاسبه پایایی پرسشنامه با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ در جدول ۹ ارائه شده است.

جدول ۹: پایایی پرسشنامه

ابعاد	تعداد سؤالات	الفای کرونباخ	سطح پایایی
کل پرسشنامه	۴۰	۰/۹۴	عالی
چالش‌ها	۲۰	۰/۹۲	عالی
راهکارها	۲۰	۰/۹۳	عالی
حوزه اقتصادی- مالی (چالش)	۴	۰/۸۹	خوب
حوزه قانونی- نظارتی (چالش)	۴	۰/۹۱	عالی
حوزه فرهنگی- اجتماعی (چالش)	۴	۰/۸۷	خوب
حوزه نهادی- مدیریتی (چالش)	۴	۰/۸۸	خوب
حوزه زیرساخت- فناوری (چالش)	۴	۰/۹۰	عالی
حوزه اقتصادی- مالی (راهکار)	۴	۰/۹۱	عالی
حوزه قانونی- نظارتی (راهکار)	۴	۰/۹۳	عالی
حوزه فرهنگی- اجتماعی (راهکار)	۴	۰/۸۹	خوب
حوزه نهادی- مدیریتی (راهکار)	۴	۰/۸۷	خوب
حوزه زیرساخت- فناوری (راهکار)	۴	۰/۹۰	عالی

در جمع‌بندی نهایی باید اشاره شود پرسشنامه از پایایی مطلوب برخوردار است و می‌توان با اطمینان از داده‌های آن برای تحلیل‌های آماری استفاده کرد. نتایج میزان ضریب آلفای کرونباخ و پایایی درونی در جدول ۱۰ ارائه شده است:

جدول ۱۰: میزان ضریب آلفای کرونباخ و پایایی درونی

پایایی درونی	ضریب الفاکرونباخ	تفسیر
عالی	۰,۹ - ۱,۰	پایایی عالی. ابزار از هماهنگی درونی بسیار قوی برخوردار است.
خوب	۰,۸ - ۰,۸۹	پایایی خوب. برای اکثر پژوهش‌های علمی مناسب است.
قابل قبول	۰,۷ - ۰,۷۹	پایایی قابل قبول برای پژوهش‌های مقدماتی یا اکتشافی.
ضعیف	۰,۶ - ۰,۶۹	پایایی ضعیف. ممکن است برای اهداف پژوهشی دقیق قابل استفاده نباشد
غیر قابل قبول	کمتر از ۰,۶	پایایی داخلی ناکافی. ابزار نیاز به بازنگری اساسی دارد.

روایی همگرایی

نتایج آزمون روایی همگرایی در جدول ۱۱ ارائه شده است:

جدول ۱۱: روایی همگرایی

شاخص	مقدار	معیار قابل قبول	وضعیت
میانگین واریانس استخراج شده (AVE)	۰,۶۸	$\geq 0/50$	قابل قبول
پایایی ترکیبی (CR)	۰,۹۵	$\geq 0/70$	قابل قبول
بارهای عاملی	۰,۵۸ - ۰,۹۱	$\geq 0/50$	قابل قبول

جمع‌بندی نهایی جدول بالا نشان می‌دهد: روایی همگرایی پرسشنامه به طور کامل تأیید می‌شود. تمامی شاخص‌های AVE، CR و بارهای عاملی در محدوده قابل قبول قرار دارند. داده‌های پژوهش از اعتبار درونی مطلوبی برخوردارند و می‌توان به نتایج حاصل از آنها اطمینان کرد. نتایج نشان می‌دهد پرسشنامه طراحی شده به خوبی می‌تواند سازه‌های مورد نظر را اندازه‌گیری کند و برای تحلیل‌های آتی قابل استفاده است.

۴) ارائه و تحلیل نتایج پرسشنامه

این پژوهش در سه مرحله زیر اجرا شد:

۱- فاز کیفی (تحلیل محتوا): در این مرحله، با استفاده از روش تحلیل محتوای نظام‌مند، متون، مقالات و اسناد مرتبط بررسی شدند. واحد تحلیل «جمله» در نظر گرفته شد و پس از شناسایی ۱۵۰ کد اولیه، این کدها در قالب پنج مقوله اصلی (چالش‌ها و راهکارها در حوزه اقتصادی-مالی، قانونی-نظارتی، نهادی-مدیریتی، زیرساخت-فناوری و فرهنگی-اجتماعی) دسته‌بندی شدند. این مقوله‌ها مبنای طراحی گویه‌های پرسشنامه قرار گرفتند.

۲- فاز کمی (پیمایش): پرسشنامه طراحی شده در بین نمونه آماری توزیع و داده‌های لازم گردآوری شد.

۳- تحلیل داده‌ها: برای تحلیل داده‌های کمی از نرم‌افزارهای SPSS (نسخه ۲۶) و Excel استفاده شد. داده‌ها در دو سطح توصیفی (میانگین، انحراف معیار) و استنباطی (تحلیل عاملی اکتشافی با استفاده از آزمون‌های KMO و بارتلت) مورد تحلیل قرار گرفتند. همچنین از آزمون کلموگروف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها استفاده شد. نتایج درصد اثرگذاری توسط عامل‌ها برای چالش‌ها در جدول شماره ۱۲ و نتایج درصد اثرگذاری توسط عامل‌ها برای راهکارها در جدول ۱۳ ارائه شده است:

جدول ۱۲: درصد اثرگذاری توسط عامل‌ها برای چالش‌ها

رتبه	درصد اثرگذاری	عامل
۱	٪۳۲/۱	اقتصادی-مالی
۲	٪۲۲/۹	قانونی-نظارتی
۳	٪۱۸/۴	نهادی-مدیریتی
۴	٪۱۵/۲	زیرساخت-فناوری
۵	٪۱۱/۴	فرهنگی-اجتماعی

جدول ۱۳: درصد اثرگذاری توسط عامل‌ها برای راهکارها

رتبه	درصد اثرگذاری	عامل
۱	٪۳۱/۱	قانونی-نظارتی
۲	٪۲۴/۳	اقتصادی-مالی
۳	٪۱۷/۵	زیرساخت-فناوری
۴	٪۱۴/۹	نهادی-مدیریتی
۵	٪۱۲/۲	فرهنگی-اجتماعی

با توجه به مطالب جداول ۱۲ و ۱۳ مباحث در دو بخش مطرح می‌شود:
در بخش چالش‌ها:

عامل اقتصادی-مالی (٪۳۲/۱) بیشترین سهم را در تبیین چالش‌ها دارد که نشان‌دهنده اهمیت مسائل مالی-مانند نبود منابع پایدار، تورم، نبود مشوق‌های

مالیاتی - به عنوان اصلی‌ترین مانع است. عامل قانونی - نظارتی (۲۲/۹٪) دومین چالش در نظام قرض‌الحسنه است. ضعف قوانین و نظارت ناکافی نقش کلیدی در چالش‌ها ایفا می‌کند. همچنین عامل نهادی - مدیریتی (۱۸/۴٪) به صورت مدیریت ضعیف و عدم کارایی نهادها سهم قابل توجهی در چالش‌ها دارد. عامل زیرساخت - فناوری (۱۵/۲٪) و کمبود زیرساخت‌های مدرن و فناوری مناسب از موانع مهم بعدی است. بالاخره عامل فرهنگی - اجتماعی (۱۱/۴٪)، اگرچه کمترین سهم را دارد، همچنان به عنوان یک عامل اثرگذار شناسایی شده است؛ لذا اولویت‌بندی اثرگذاری عوامل به ترتیب:

اقتصادی - مالی < قانونی - نظارتی < نهادی - مدیریتی < زیرساخت - فناوری < فرهنگی - اجتماعی، است. این نتایج می‌تواند به سیاست‌گذاران کمک کند تا با تمرکز بر عوامل پراثرتر (به‌ویژه اقتصادی - مالی و قانونی - نظارتی) راهکارهای موثری طراحی کنند.

در بخش راهکارها:

عامل قانونی - نظارتی (۳۱/۱٪) بیشترین سهم را در بخش راهکارها دارد و نشان‌دهنده آن است که پاسخ‌دهندگان، اصلاح قوانین و تقویت نظارت را به عنوان موثرترین راهکار برای بهبود نظام قرض‌الحسنه می‌دانند. عامل اقتصادی - مالی (۲۴/۳٪) دومین عامل در راهکارها محسوب می‌شود. تأمین منابع مالی پایدار و ارائه مشوق‌های اقتصادی از جمله راهکارهای کلیدی این حوزه‌اند. عامل زیرساخت - فناوری (۱۷/۵٪) و توسعه زیرساخت‌های مدرن و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، نقش مهمی در راهکارها ایفا می‌کند. عامل نهادی - مدیریتی (۱۴/۹٪) در جهت بهبود مدیریت و کارایی نهادهای مرتبط، به عنوان راهکار موثر بعدی شناخته شده است. عامل فرهنگی - اجتماعی (۱۲/۲٪) اگرچه کمترین سهم را دارد، اما فرهنگ‌سازی و افزایش آگاهی عمومی به عنوان یک راهکار مکمل مورد توجه است. اولویت‌بندی اثرگذاری عوامل در راهکارها به ترتیب زیر است:

قانونی - نظارتی < اقتصادی - مالی < زیرساخت - فناوری < نهادی - مدیریتی < فرهنگی - اجتماعی.

این نتایج نشان می‌دهد برای بهبود نظام قرض الحسنه باید در اولویت اول بر اصلاح قوانین و تقویت نظارت و در اولویت دوم بر تأمین منابع مالی و مشوق‌های اقتصادی تمرکز شود. در ادامه به میزان اثرگذاری زیرمجموعه هر یک از عوامل کلی مطرح شده در جدول‌های شماره ۱۴ تا ۲۱ پرداخته شده است: در بخش چالش‌ها:

جدول ۱۴: میزان اثرگذاری چالش‌های اقتصادی - مالی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
نرخ تورم بالا	۵۴٪	خیلی موافقم
نبود منابع مالی پایدار	۴۴٪	خیلی موافقم
نبود مشوق‌های مالیاتی برای قرض دهندگان	۴۱٪	خیلی موافقم
نرخ پایین بازگشت اقساط	۴۰٪	موافقم

جدول ۱۵: میزان اثرگذاری چالش‌های قانونی - نظارتی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
نبود حمایت قانونی کافی	۴۵٪	خیلی موافقم
فقدان سامانه یک‌پارچه نظارتی	۴۵٪	خیلی موافقم
قوانین قدیمی و ناکارآمد	۴۲٪	خیلی موافقم
نبود ارزیابی منظم از عملکرد مؤسسات	۴۲٪	موافقم

جدول ۱۵: میزان اثرگذاری چالش‌های نهادی - مدیریتی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
اولویت سودآوری و عدم علاقه بانک‌های تجاری به قرض الحسنه	۵۴٪	خیلی موافقم
جانبی‌انگاری قرض الحسنه توسط بانک‌ها	۵۱٪	خیلی موافقم
عدم نقش آفرینی فعال نهادهای دولتی	۴۳٪	خیلی موافقم
کمبود نیروی انسانی متخصص	۴۰٪	خیلی موافقم

جدول ۱۶: میزان اثرگذاری چالش‌های زیرساخت- فناوری

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
فقدان نظام اعتبارسنجی مناسب	٪۴۵	خیلی موافقم
تسهیلات عمدتاً به صورت سنتی ارائه می‌شوند	٪۳۸	موافقم
سیستم‌های بانکی مدرن تطبیق کافی ندارند	٪۳۸	خیلی موافقم
عدم تفکیک دقیق بین وام‌های حمایتی و قرض‌الحسنه	٪۳۸	موافقم

جدول ۱۷: میزان اثرگذاری چالش‌های فرهنگی- اجتماعی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
ضعف در فرهنگ عمومی نسبت به قرض‌الحسنه	٪۴۲	موافقم
تمرکز مؤسسات در مناطق شهری و محدودیت دسترسی روستاییان	٪۳۸	خیلی موافقم
کمبود مشارکت عمومی در تأمین منابع	٪۳۸	موافقم
ضعف در تبلیغات و آگاه‌سازی عمومی	٪۳۵	موافقم

در بخش راهکارها:

جدول ۱۸: میزان اثرگذاری راهکارهای قانونی- نظارتی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
تدوین مقررات خاص و شفاف برای مؤسسات قرض‌الحسنه	٪۵۸	خیلی موافقم
ایجاد نهاد مستقل ناظر بر عملکرد قرض‌الحسنه	٪۴۶	خیلی موافقم
افزایش حمایت قانونی و نظارتی از مؤسسات قرض‌الحسنه	٪۴۴	خیلی موافقم
اعمال سقف سود صفر برای وام‌های قرض‌الحسنه توسط قانون‌گذار	٪۴۳	خیلی موافقم

جدول ۱۹: میزان اثرگذاری راهکارهای اقتصادی- مالی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
ارائه مشوق‌های مالیاتی به قرض‌دهندگان	۵۱٪	خیلی موافقم
استفاده از ظرفیت خیرین و واقفان	۴۳٪	خیلی موافقم
حمایت از طرح‌های اشتغال‌زای خرد	۴۲٪	خیلی موافقم
تخصیص منابع دولتی و بودجه حمایتی به قرض‌الحسنه	۴۲٪	خیلی موافقم

جدول ۲۰: میزان اثرگذاری راهکارهای زیرساخت- فناوری

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
استفاده از فناوری‌های نوین (بانکداری دیجیتال) برای بهبود کیفیت خدمات	۵۳٪	خیلی موافقم
ایجاد سامانه متمرکز ثبت وام‌های قرض‌الحسنه	۴۴٪	خیلی موافقم
توسعه زیرساخت‌های اعتبارسنجی برای کاهش ریسک نکول	۴۳٪	خیلی موافقم
استفاده از ابزارهای نوین مالی اسلامی برای تنوع خدمات	۳۸٪	موافقم

جدول ۲۱: میزان اثرگذاری راهکارهای نهادی- مدیریتی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
اصلاح قوانین بانکی به نفع گسترش قرض‌الحسنه	۴۷٪	خیلی موافقم
مشارکت بانک‌های دولتی و خصوصی در اجرای طرح‌های قرض‌الحسنه	۴۳٪	خیلی موافقم
برگزاری دوره‌های آموزشی برای کارکنان مؤسسات قرض‌الحسنه	۴۲٪	خیلی موافقم
همکاری دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد برای ترویج قرض‌الحسنه	۴۱٪	خیلی موافقم

جدول ۲۲: میزان اثرگذاری راهکارهای فرهنگی- اجتماعی

مؤلفه	نظرات (درصد)	بیشترین گزینه
فرهنگ‌سازی رسانه‌ای برای افزایش مشارکت مردم	۴۷٪	خیلی موافقم
راه‌اندازی صندوق‌های قرض‌الحسنه در محلات و مساجد	۴۰٪	خیلی موافقم
گسترش مؤسسات قرض‌الحسنه در مناطق روستایی	۳۹٪	خیلی موافقم
افزایش آگاهی عمومی نسبت به تفاوت وام‌های ربوی و قرض‌الحسنه	۳۸٪	خیلی موافقم

نتیجه‌گیری این بخش نشان می‌دهد:

اولویت چالش‌ها با مسائل اقتصادی- مالی آغاز می‌شود (۲۶,۸٪)، با این حال اولویت راهکارها بر حوزه قانونی- نظارتی متمرکز است (۲۸,۵٪). بنابراین اگرچه مشکلات اقتصادی بیشترین سهم را دارند، حل آنها مستلزم ایجاد بستر قانونی و نظارتی مناسب است. راهکارهای قانونی- نظارتی (۲۸,۵٪) بیش از دو برابر راهکارهای فرهنگی- اجتماعی (۱۱,۲٪) اثرگذارند. این نتیجه بر اهمیت اصلاحات ساختاری در مقایسه با اقدامات فرهنگی تأکید دارد. اختلاف اثرگذاری بین چالش‌ها و راهکارها در حوزه اقتصادی- مالی (۲۶,۸٪) در مقابل (۲۲,۳٪) نشان از این دارد راهکارهای این حوزه اندکی کمتر از میزان چالش‌ها اثرگذارند. این موضوع لزوم طراحی راهکارهای قوی‌تر در حوزه اقتصادی را نشان می‌دهد. در جمع‌بندی نهایی باید اشاره داشت:

- ۱- اصلاح قوانین و نظارت (۲۸,۵٪) کلیدی‌ترین راهکار برای حل چالش‌های نظام قرض‌الحسنه است.
- ۲- تأمین منابع مالی و مشوق‌های اقتصادی (۲۲,۳٪) در اولویت دوم قرار دارد.
- ۳- مدرن‌سازی زیرساخت‌ها و فناوری (۱۶,۱٪) نقش مکمل ولی حیاتی دارد.
- ۴- بهبود مدیریت و توانمندسازی نیروی انسانی (۱۳,۷٪) اقدامی ضروری است.

۵- فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی (۱۱,۲٪) اگرچه کمترین سهم را دارد، در بلندمدت تأثیرگذار خواهد بود.

این نتایج حکایت از این واقعیت دارد موفقیت نظام قرض‌الحسنه نیازمند یکپارچگی و هماهنگی بین تمامی حوزه‌ها است. تمرکز صرف بر یک حوزه بدون توجه به سایر عوامل نمی‌تواند مشکلات را به طور کامل حل کند.

۵) فرایند تکاملی گذار به وضع مطلوب

بر پایه تحلیل نتایج روش تحلیل محتوا و روش پرسش‌نامه و یافته‌های مقاله با توجه به چهار عامل کلیدی، اولویت‌بندی چالش‌ها و راهکارها و

مؤلفه‌های به‌دست‌آمده ذیل عوامل کلیدی، فرایند گذار از وضع چالش‌انگیز کنونی به وضع مطلوب طبق فرایند جدول شماره ۲۳ بیان شد است:

جدول ۲۳: مدل تکاملی گذار از وضع کنونی به مطلوب

درصد اثرگذاری	راهکار	چالش	حوزه	اولویت‌بندی	مدل تکاملی	
۳۱/۱٪	تدوین قوانین شفاف	قوانین قدیمی و ناکارآمد	قانونی نظارتی	کوتاه مدت		
	ایجاد نهاد ناظر مستقل	نظارت ناکافی				
۲۴/۳٪	تخصیص بودجه دولتی	نبود منابع مالی پایدار	اقتصادی مالی			
	ارائه مشوق‌های مالیاتی	تورم بالا				
۱۷/۵٪	استقرار بانکداری دیجیتال	سیستم‌های سنتی	زیر ساخت فناوری			میان مدت
	ایجاد سامانه اعتبارسنجی	نبود سامانه اعتبارسنجی				
۱۴/۹٪	آموزش کارکنان	کمبود نیروی متخصص	نهادی مدیریتی			بلندمدت
	مشارکت بانک‌ها	مدیریت ضعیف				
۱۲/۲٪	فرهنگ‌سازی رسانه‌ای	ضعف فرهنگ عمومی	فرهنگی اجتماعی			
	راه‌اندازی صندوق‌های محلی	عدم آگاهی بخشی				

این فرایند گذار به وضع مطلوب نشان می‌دهد گذار از نظام فعلی به نظام مطلوب، نیازمند اجرای مرحله‌ای راهکارها با اولویت‌بندی دقیق است. آغاز فرایند با اصلاحات قانونی و نظارتی (۳۱/۱٪) و سپس تأمین منابع مالی

(۲۴/۳٪)، پایه‌ای اساسی برای موفقیت ایجاد می‌کند. در مراحل بعدی، فناوری، مدیریت و فرهنگ‌سازی به تکمیل فرایند کمک می‌کنند. اگرچه مهم‌ترین چالش اقتصادی است، مهم‌ترین راهکار قانونی- نظارتی است. یعنی برای حل مشکلات اقتصادی، باید اول قوانین را درست کرد و سپس به مسائل مالی پرداخت. برای نتیجه‌گیری نهایی، شروع از اصلاحات قانون و نظارت (اولویت اول) است و سپس باید سراغ اصلاحات اقتصادی و مالی رفت (اولویت دوم). در ادامه ضرورت دارد بخش فناوری و مدیریت را بهبود و تقویت بخشید (اولویت سوم و چهارم). در پایان فرهنگ‌سازی صورت می‌پذیرد (اولویت پنجم).

جمع‌بندی و توصیه‌های سیاستی

۱. جمع‌بندی

این مقاله با هدف تحلیل جامع توسعه تاریخی و نهادی نظام قرض‌الحسنه در ایران و شناسایی چالش‌ها و راهکارهای پیش روی آن، به بررسی ابعاد مختلف این موضوع پرداخته است. در راستای دست‌یابی به اهداف تحقیق از روش‌شناسی ترکیبی استفاده شد. در فاز کیفی، با بهره‌گیری از تحلیل محتوای نظام‌مند، نزدیک به ۱۵۰ کد مفهومی از متون علمی استخراج و در قالب پنج حوزه کلیدی دسته‌بندی گردید. این حوزه‌ها شامل اقتصادی- مالی، قانونی- نظارتی، نهادی- مدیریتی، زیرساخت- فناوری و فرهنگی- اجتماعی بودند که مبنای طراحی پرسشنامه تحقیق قرار گرفتند. نتایج تحلیل تاریخی نشان می‌دهد نظام قرض‌الحسنه در ایران مسیر پرپیچ‌وخمی را پیموده است. از تأسیس اولین صندوق قرض‌الحسنه در سال ۱۳۴۸ تا تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا در سال ۱۳۶۲ و تأسیس بانک‌های تخصصی قرض‌الحسنه در دهه ۱۳۸۰، این نهاد مالی همواره در حال تحول و تکامل بوده است. با وجود این فقدان چارچوب نظارتی مناسب در دوره‌هایی منجر به بروز مشکلات متعددی شده است.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مهم‌ترین چالش‌های پیش روی

نظام قرض الحسنه به ترتیب اولویت در حوزه‌های اقتصادی- مالی (۳۲/۱) درصد) و قانونی- نظارتی (۲۲/۹ درصد) قرار دارند. در حوزه اقتصادی- مالی مسائلی همچون نبود منابع مالی پایدار، اثرات تورم بر ارزش واقعی تسهیلات و عدم وجود مشوق‌های مالیاتی مناسب از جمله چالش‌های اساسی محسوب می‌شوند. نظر به اینکه عامل اقتصادی- مالی در رتبه نخست چالش‌ها قرار گرفته است، این نتیجه نشان می‌دهد پاسخ‌دهندگان مشکلاتی نظیر ناپایداری منابع قرض الحسنه، تأثیر تورم بر قدرت بازپرداخت و محدودیت انگیزه‌های اقتصادی برای جذب سپرده را به عنوان ملموس‌ترین و فوری‌ترین موانع عملکرد این نظام عنوان می‌کنند. مهم‌ترین مصادیق چالش ناپایداری منابع مالی هم به وابستگی شدید به سپرده‌های خرد و کوتاه‌مدت، نبود مشوق‌های مؤثر برای سپرده‌گذاری بلندمدت قرض الحسنه و کاهش قدرت جذب منابع در شرایط تورمی اقتصاد ایران مرتبط است.

قرارگرفتن عامل قانونی- نظارتی در رتبه دوم چالش‌ها هم تأیید می‌کند که پاسخ‌دهندگان نقش قوانین، نظارت بانک مرکزی و سامان‌دهی صندوق‌های قرض الحسنه را بسیار تعیین‌کننده می‌دانند. این یافته با محتوای تحلیل کیفی و بررسی قوانین موجود (قانون تنظیم بازار غیرمتشکل پولی و دستورالعمل ۱۴۰۳) کاملاً همسوست. ابهام و نارسایی در چارچوب‌های قانونی و نظارتی، عملکرد نظام قرض الحسنه را با محدودیت مواجه کرده است. در حوزه قانونی- نظارتی فقدان قانون جامع و شفاف و به‌روز ویژه قرض الحسنه، ضعف نظام نظارت متناسب با ویژگی‌های خاص صندوق‌های قرض الحسنه در کنار نبود نهاد ناظر مستقل، تعارض یا عدم تناسب برخی مقررات بانکی متعارف با ماهیت غیرانتفاعی قرض الحسنه و قدیمی بودن قوانین موجود از موانع اصلی توسعه این نظام به شمار می‌روند.

درضمن تحلیل عمیق‌تر یافته‌ها نشان می‌دهد این چالش اقتصادی بیش از آنکه یک علت مستقل باشد، معلول ضعف‌های قانونی و نهادی است.

به عبارت دیگر نبود چارچوب‌های شفاف نظارتی و سیاست‌گذاری منسجم زمینه‌ساز بروز مشکلات اقتصادی شده است.

در بخش راهکارها نتایج پژوهش نشان می‌دهد مؤثرترین اقدامات برای بهبود نظام قرض‌الحسنه در اولویت اول معطوف به حوزه اقتصادی-مالی (۲۴/۳ درصد) است. این جابه‌جایی نشان می‌دهد از دید خبرگان، نقطه آغاز اصلاح نظام قرض‌الحسنه، نه تأمین منابع مالی بلکه اصلاح بسترهای قانونی و نظارتی است. به بیان دیگر اگرچه مشکلات اقتصادی بیشترین نمود بیرونی را دارند، اما راه‌حل پایدار آنها در اصلاح قواعد نهادی نهفته است. همچنین ارتقای زیرساخت‌های فناورانه (رتبه سوم راهکارها) بیانگر آن است که استفاده از فناوری‌های نوین مالی می‌تواند نقش مکمل مهمی در افزایش شفافیت، کاهش هزینه‌ها و بهبود دسترسی عادلانه به تسهیلات قرض‌الحسنه ایفا کند. بنابراین تدوین قوانین شفاف، ایجاد نهاد ناظر مستقل، تأمین منابع مالی پایدار و ارائه مشوق‌های مالیاتی به عنوان راهکارهای کلیدی در این زمینه شناسایی شده‌اند. تحلیل مقایسه‌ای با تجارب بین‌المللی نشان می‌دهد کشورهای موفق در زمینه قرض‌الحسنه، مانند اندونزی، بنگلادش و مالزی، توانسته‌اند با ایجاد چارچوب‌های قانونی مناسب و نظام نظارتی کارآمد، به نتایج مطلوبی در زمینه کاهش فقر و توسعه اقتصادی دست یابند. این تجارب می‌تواند درس‌های ارزشمندی برای نظام قرض‌الحسنه در ایران داشته باشد.

جمع‌بندی نهایی پژوهش حاضر بر این نکته تأکید دارد که اگرچه مهم‌ترین چالش‌های پیش رو ماهیت اقتصادی دارند، حل این چالش‌ها مستلزم ایجاد بستر قانونی و نظارتی مناسب است. بر پایه یافته‌های پژوهش نظام قرض‌الحسنه در ایران با یک پارادوکس سیاستی مواجه است: در سطح مشکل، چالش‌ها عمدتاً اقتصادی به نظر می‌رسند؛ اما در سطح راه‌حل اصلاحات قانونی و نهادی اولویت بالاتری دارند. این نتیجه بیانگر آن است که سیاست‌های گذشته بیش از حد بر پیامدها تمرکز داشته‌اند و کمتر به علل ساختاری پرداخته‌اند. تحلیل نتایج نشان می‌دهد بدون یک

نظام نظارتی منسجم، قوانین شفاف و حکمرانی نهادی کارآمد، حتی افزایش منابع مالی نیز نمی‌تواند به توسعه پایدار قرض‌الحسنه منجر شود. در مجموع یافته‌های مقاله از یک رویکرد مرحله‌ای و سیستمی برای توسعه نظام قرض‌الحسنه حمایت می‌کند؛ رویکردی که با اصلاح چارچوب‌های قانونی و نظارتی آغاز می‌شود؛ سپس به تثبیت و تقویت منابع اقتصادی می‌انجامد؛ با توسعه زیرساخت‌های فناورانه و بهبود مدیریت نهادی تکمیل می‌شود و در نهایت با تقویت فرهنگ مشارکت و سرمایه اجتماعی، پایداری می‌یابد.

این مقاله بر ضرورت گذار برنامه‌ریزی‌شده و اجرای اصلاحات ساختاری و نهادی برای دستیابی به نظام قرض‌الحسنه کارآمد و اثرگذار در اقتصاد ایران تأکید می‌ورزد. موفقیت این نظام نیازمند عزم ملی و همکاری تمامی نهادهای مرتبط در اجرای راهکارهای پیشنهادی در چارچوب زمانی مشخص است. در پایان می‌توان گفت تحقق نظام قرض‌الحسنه کارآمد در ایران نیازمند توجه همزمان به همه ابعاد پنج‌گانه شناسایی‌شده در این پژوهش است. تمرکز صرف بر یک حوزه بدون در نظر گرفتن سایر ابعاد نمی‌تواند منجر به ایجاد نظامی پایدار و اثرگذار شود. اجرای مرحله‌ای راهکارها با اولویت‌بندی صحیح و نظارت مستمر می‌تواند زمینه‌ساز تحقق اهداف والای قرض‌الحسنه در جهت کاهش فقر و تحقق عدالت اجتماعی در کشور باشد.

۲. پیشنهادهای سیاستی برای تقویت نظام قرض‌الحسنه در اقتصاد ایران
الف) راهبرد کلان: ایجاد چارچوب حکمرانی شفاف و یک‌پارچه (اولویت اول - حوزه قانونی/نظارتی)

تدوین «قانون جامع قرض‌الحسنه»: ایجاد یک قانون خاص و مستقل به جای پراکندگی در قوانین مختلف. این قانون باید تعریف شفاف و حقوقی از قرض‌الحسنه و تمایز آن با سایر تسهیلات حمایتی و بانکی ارائه دهد. نهاد ناظر مستقل - مثلاً «سورای عالی نظارت بر قرض‌الحسنه» زیر نظر بانک مرکزی - با اختیارات کامل برای صدور، تعلیق و لغو مجوزها، بازرسی‌های دوره‌ای و

رسیدگی به شکایات ایجاد کند. ضمانت اجرایی قوی برای جلوگیری از انحراف منابع به سمت فعالیت‌های سوداگرانه و شبه‌ربایی پیش‌بینی کند. استقرار سامانه ملّی رصد قرض‌الحسنه: ایجاد یک پایگاه داده متمرکز برای ثبت تمامی درخواست‌ها، تسهیلات اعطا شده و بازپرداخت‌ها توسط تمامی بانک‌ها و صندوق‌ها. این سامانه از «تخصیص سلیقه‌ای و رانتی» که در مقاله به عنوان چالش اشاره شد، جلوگیری می‌کند.

ب) راهبرد تأمین مالی پایدار و مقابله با تورم (اولویت دوم - حوزه اقتصادی/مالی) ایجاد «صندوق ضمانت پایدار قرض‌الحسنه»: این صندوق با منابعی از در نظر گرفتن درصدی از بودجه سنواتی دولت، جذب منابع وقف و نیات خیرین در قالب یک نهاد قانونی و شفاف، دریافت جرایم بانک‌ها و مؤسسات متخلف تشکیل می‌شود تا پشتوانه لازم برای جبران اثرات تورم بر اصل سپرده‌ها و پوشش ریسک نکول را فراهم کند.

طراحی «مشوق‌های مالیاتی هدف‌مند»: معافیت مالیاتی کامل برای تمامی اقشار و مؤسساتی که سپرده قرض‌الحسنه نزد بانک‌ها یا صندوق‌های مجاز می‌گذارند. کاهش نرخ مالیات برای بانک‌هایی که سهم بیشتری از پرتفوی خود را به تسهیلات قرض‌الحسنه اختصاص می‌دهند.

ج) راهبرد توسعه زیرساخت و فناوری (اولویت سوم)

اجباری کردن «استقرار سامانه اعتبارسنجی اجتماعی»: استفاده از فناوری برای ارزیابی اعتبار متقاضیان بر اساس معیارهای غیرمالی مانند سابقه بازپرداخت، توصیه‌نامه‌های محلی و نیازسنجی واقعی. این امر «تخصیص به نیازمندان واقعی» را که در مقاله بر آن تأکید شد، ممکن می‌کند.

توسعه «نرم‌افزار یک‌پارچه قرض‌الحسنه»: ایجاد یک پلتفرم ملّی برای تسهیل درخواست، پیگیری و بازپرداخت تسهیلات، به‌ویژه برای مناطق محروم و روستایی.

د) راهبرد نهادی و فرهنگ‌سازی (اولویت چهارم و پنجم)

تفکیک مدیریت قرض‌الحسنه از بانکداری تجاری: ایجاد «واحدهای مستقل قرض‌الحسنه» درون بانک‌ها با سیستم پاداش و ارزیابی جداگانه تا از «جانبی‌انگاری» این خدمت جلوگیری شود. آغاز «طرح ملی ترویج قرض‌الحسنه»: استفاده از ظرفیت رسانه ملی، مدارس و مساجد برای تبلیغ مزایای قرض‌الحسنه و ایجاد «فرهنگ اعتماد» به نهادهای رسمی و «مسئولیت‌پذیری» در بازپرداخت.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

ابونوری، اسماعیل، و قاسمی، افسانه (۱۳۸۶). تأثیر اعتبارات خرد (قرض‌الحسنه) بر کاهش فقر روستایی: مطالعه موردی استان اردبیل. *تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران*، (۳۸)، ۱۲۳-۱۳۴.

اثنی‌عشری، ابوالقاسم، و بابایی، محمدرضا (۱۳۸۸). بررسی تأثیر تورم و نقدینگی بر منابع قرض‌الحسنه در ایران. *دیدگاه‌های اقتصادی*، (۶)، ۴۵-۶۲.

آقایور، وحید (۱۴۰۰). بررسی رابطه افزایش حساب‌های قرض‌الحسنه بر رشد اقتصادی در ایران. *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، (۱۰)، ۲۷-۵۰.

آقایور، وحید (۱۴۰۱). تحلیل رابطه بین افزایش حساب‌های قرض‌الحسنه و رشد اقتصادی در ایران [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی]. پایگاه اطلاعات علمی ایران.

ایزدخواستی، حجت (۱۳۹۷). تسهیلات قرض‌الحسنه و تاب‌آوری اقتصادی در برابر شوک‌های تحریمی. *راهبرد اقتصادی*، (۷)، ۱۵۵-۱۷۸.

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۴۰۳). گزارش عملکرد بانک‌های قرض‌الحسنه ۱۳۹۹-۱۴۰۳. تهران: بانک مرکزی.

پرویز نصیرخانی، عزتی، مرتضی، و نظام‌دوست، رضوانه (۱۳۹۷). تأثیر نهادهای اسلامی انفاق و قرض‌الحسنه بر کاهش فقر در ایران. *اقتصاد و جغرافیای اسلامی*، (۲۵)، زمستان، ۲۲۱-۲۳۶.

توحیدی‌نیا، ع. (۱۳۹۱). تحلیل عوامل مؤثر بر کاهش تمایل به تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه مردمی. *پژوهش‌های اقتصادی ایران*، (۱۷)، ۱۲۳-۱۴۵.

توحیدی‌نیا، ع. و فولادگر، وحید (۱۳۹۶). آسیب‌شناسی سپرده‌های قرض‌الحسنه در نظام بانکداری بدون ربای ایران. *اقتصاد اسلامی*، (۱۸)، ۱۵۵-۱۸۵.

جلیلی‌فرد، احسان، سخنور، محمد، و آخوندزاده یوسفی، طاهره (۱۴۰۲). تأثیر ریسک اعتباری و نقدینگی تسهیلات قرض‌الحسنه بر ثبات سیستم بانکی ایران. *بررسی مسائل اقتصاد ایران*، (۱۰)، ۱-۲۵.

حبیبیان، مجید (۱۳۸۱). بررسی عملکرد قرض‌الحسنه در نظام بانکی بدون ربا. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، (۴)، ۷-۳۲.

حیدری، خ.، علیپور، ا.، و رنجبر، ه. (۱۳۹۶). اثرگذاری قرض‌الحسنه بر الگوی مصرف و پس‌انداز خانوارهای شهری. *برنامه‌ریزی و بودجه*، (۲۲)، ۲۱۵-۲۴۰.

خطیبی، م. ح. (۱۳۸۰). *صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران*. تهران: نشر نور علم.

سهیلی، ک. (۱۳۸۷). تحلیل عوامل بازدارنده توسعه قرض‌الحسنه در ایران. *پژوهش‌های پولی و بانکی*، (۲)، ۱۲۳-۱۴۸.

صدر، سید محمدباقر (۱۳۷۶). *اقتصادنا*. قم: انتشارات اسلامی.

بهشتی، سید محمدحسین (بی‌تا). *نظام اقتصادی اسلام*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

فرهنگ، امیرعلی، اثنی‌عشری، ابوالقاسم، و محمدپور، علی (۱۴۰۰). تأثیر سپرده‌های قرض‌الحسنه بر حجم نقدینگی و تورم در ایران. *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، (۳۹)، ۹۵-۱۱۰.

فتحی، س. ا.، نجفی، ب.، و حسینی، س. م. (۱۳۹۹). قرض‌الحسنه و افزایش درآمد سرانه در بخش کشاورزی: یک تحلیل پانلی. *اقتصاد کشاورزی*، (۱۳)، ۱-۲۰.

موسایی، ا. (۱۳۸۲). تحلیل عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران و چالش‌های پیش‌رو. *پژوهش‌های اقتصادی*، (۳)، ۸۷-۱۱۰.

موسویان، سیدعباس (بی‌تا). *بانکداری اسلامی: مبانی، ساختارها، ابزارها*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

میرمعزی، سیدحسین (۱۳۸۴). بررسی چالش‌های تخصیص تسهیلات قرض‌الحسنه به نیازمندان واقعی در شبکه بانکی ایران. *پژوهش‌های پولی و بانکی*، (۲)، ۵-۲۸.

مطیعی، ر. (۱۳۹۳). تحلیل رابطه علی بین توسعه قرض‌الحسنه و کاهش فقر مطلق در ایران. *رفاه اجتماعی*، (۱۴)، ۲۷-۵۰.

نقیبی، مجید (۱۳۸۱). بررسی آثار اقتصادی قرض‌الحسنه در جامعه اسلامی. *اقتصاد اسلامی*، (۲)، ۹-۳۴.

- یونسی، ع. (۱۴۰۱). واکاوی و رتبه‌بندی آثار اقتصادی تسهیلات قرض‌الحسنه: رویکرد AHP. *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۴۱، ۶۱-۸۰.
- یونسی، ع. (۱۴۰۱). بازتعریف نقش قرض‌الحسنه در سیستم تأمین مالی ایران: از مصرف تا سرمایه‌گذاری. *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، (۴۰)، ۵-۲۸.
- Abdelrahman Elzahi Saaid Ali & Khalifa Mohamed Ali & Muhammad Khaleequzzaman (2020). *Enhancing Financial Inclusion through Islamic Finance*. Vol.I, Palgrave Studies in Islamic Banking, Finance and Economics, Palgrave Macmillan.
- Ahmed, B., & Bukhari, S. (2021). The Role of Qard al-Hasan in Empowering Small Businesses: Evidence from Indonesian Islamic Banks. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 7(1), 45-68.
- Ali, A. E. S., & Ali, K. M. (2021). Qard Hasan and Social Solidarity: The Experience of Islamic Banks in Sudan. *Islamic Economic Studies Journal*, 29(1), 78-102.
- Ayub, M., & Furqani, H. (2021). The Effectiveness of Qard al-Hasan in Islamic Microfinance: Lessons from Pakistan. *Global Islamic Finance Report*, 156-175.
- Farooq, M. O., & Hasan, M. B. (2022). Qard al-Hasan as a Tool for Poverty Alleviation: A Case Study of Islami Bank Bangladesh Limited. *International Journal of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 123-150.
- Ibrahim, Z., et al. (2023). Integrating Waqf and Qard al-Hasan: A Sustainable Financing Model for Post-Pandemic Recovery in Malaysia. *Journal of Islamic Finance*, 12(1), 89-112.
- Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2022). Qard al-Hasan as a Social Safety Net in MENA Countries. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 18(3), 210-235.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. 4th ed., Sage Publications.
- Neuendorf, K. A. (2017). *The content analysis guidebook*. 2nd ed., Sage Publications.
- Uluof, S., et al. (2023). The Impact of Qard al-Hasan Loans on Household Income: Evidence from IKSAR in Turkey. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 15(2), 45-67.
- Zulkifli, H. (2008), An Overview of the Effectiveness of the Administration of Waqf Land in Malaysia, *Journal of Islamic Economics and Finance*, Electronic copy available at: <http://ssrn.com/abstract=2234208>, 1-16.